

HRVATSKO SREDNJOVJEKOVNO PJESNIŠTVO.
PJESME, PLAČEVI I PRIKAZANJA
NA STAROHRVATSKOM JEZIKU

Tekstove kritički priredili i osvrte na tekstove sastavili
Amir Kapetanović, Dragica Malić, Kristina Štrkalj Despot,
autor koncepcije i uvodne studije Amir Kapetanović,
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2010, 882 str.

Tomislav Bogdan

Tomislav Bogdan
Filozofski fakultet
Z a g r e b
tbogdan@ffzg.hr

Treba odmah, na samome početku bez okolišanja reći da se ovdje prikazuje jedna korisna, vrlo vrijedna, vrlo temeljito i savjesno priređena knjiga. Riječ je o knjizi od gotovo 900 stranica u kojoj su priređivači sakupili sve stihovane tekstove hrvatske srednjovjekovne književnosti. I ne samo to – u cijelosti su objavili sve inačice u kojima se pojedini tekstovi pojavljuju, poprativši ih bogatim komentarima. Već je na osnovi tih dviju činjenica jasno koliko je opsežan i zahtjevan bio posao koji je u ovome izdanju obavljen. Može se reći da imamo posla s prvom zbirkom tekstova iz hrvatskoga književnog srednjovjekovlja koja se po svojoj preglednosti, po sintetičkoj prirodi i po korisnosti može usporediti sa znamenitim prvim sveskom iz edicije *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, sa sveskom *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, što su ga, prije sada već više od 40 godina, priredili Vjekoslav Štefanić i suradnici. Štoviše, *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo* u mnogočemu nadmašuje poznatu Štefanićevu antologiju. Dakako, posrijedi su dva različito koncipirana projekta i izdanja, pa ih nije zahvalno uspoređivati, osim možda na sasvim načelnoj razini, a nadam se da će ih biti moguće usporediti i po značenju što će ga novo izdanje zadobiti u našoj filologiji i kulturnoj sredini općenito. Štefanićeva hrestomatija ima veći vanjski opseg, naime ona obuhvaća cijelu srednjovjekovnu književnost, sve žanrove, pa tako i prozna djela, ali zato

ima mnogo manji unutrašnji opseg, jer ne donosi varijante, a tekstovi u njoj nisu niti tako iscrpno opisani niti tako pažljivo priređeni za objavljivanje kao u knjizi što se ovdje prikazuje. Nitko dosad nije kod nas napravio takvo što – objavio na jednome mjestu sve tekstove nekoga razmjerno široko određena korpusa u svim njihovim inačicama, pri čemu inačicama ili varijantama priređivači, u osnovi, označuju sačuvane zapise. Ova knjiga stoga nije hrestomatija ni antologija: ona ne predstavlja nikakav izbor, već donosi sve poznate tekstove.

Poblize ću objasniti kako se u knjizi definira korpus hrvatskoga srednjovjekovnog pjesništva te što to znači »svi poznati tekstovi«, jer to »svi« ipak treba shvatiti relativno, odnosno u okviru precizno određenih kriterija što su ih priređivači postavili. U sintagmi »srednjovjekovno pjesništvo« pjesništvo obuhvaća, dakako, pjesme, odnosno ono što se u pravilu, iako u osnovi neopravdano i anakrono, nazivlje srednjovjekovnom lirikom, ali pjesništvo isto tako obuhvaća i drame, koje su u našem srednjem vijeku pisane isključivo stihom, simetričnim osmercem. Svi najpoznatiji stihovani tekstovi hrvatskoga književnog srednjovjekovlja nalaze se u ovoj knjizi, od *Šibenske molitve*, preko satire protiv klera *Svit se konča*, starih božićnih pjesama, kao što je *Va se vrime godišća*, do *Muke Spasitelja našega* ili *Muke svete Margarite*. Srednjovjekovlje pak iz sintagme »srednjovjekovno pjesništvo« označuje tekstove nastale po prilici do 1500, gdje i nešto kasnije, koji su anonimni, pučko-religiozne orijentacije, koji ne pripadaju autorskoj književnosti, što ne znači samo da nemaju autora nego i da u književnoj kulturi u kojoj su nastajali institucija autorstva nije zauzimala važno mjesto. Jasno je da sam upravo ukratko opisao srednjovjekovnu književnu poetiku. Riječ je o književnosti utemeljenoj u prepoznatljivu kršćanskome svjetonazoru, u kojoj je gotovo u potpunosti preskočena recepcija antike, o književnosti koja se nije estetski osamostalila ni emancipirala kao samostalan društveni podsistem, već je isprepletana s nizom praktičnih interesa i praksi, najčešće religiozne a gdje i liturgijske prirode. Što se tiče relativnosti onoga »svi tekstovi«, neki bi se čitatelji mogli iznenaditi kada u knjizi ne pronađu pojedine tekstove za koje su naučili, za koje odnekud znaju da pripadaju našoj srednjovjekovnoj književnosti. To se lako objašnjava sljedećim kriterijima: u ovoj su se knjizi našli samo oni stihovi koji su napisani starohrvatskim jezikom, odnosno u kojima je ta jezična sastavnica dominantna, a starohrvatski jezik u ovom slučaju zapravo znači staročakavski. Stihovi pak napisani crkvenoslavenskim nisu uzeti u obzir, to su pjesme koje su u pravilu bile uključene u liturgiju, dok su pjesme napisane lokalnim idiomom bile neliturgijske. Također, što je vrlo važno napomenuti, u obzir nisu uzeti tekstovi koji se poetički doimlju srednjovjekovnima, ali su prvi put zapisani tek nakon 16. stoljeća. Zato u knjizi nema, među ostalim, božićnoga prikazanja *Od rojenja Gospodinova*, jednoga od rijetkih, ako ne i jedinoga, prikazanja s božićnom temom iz našega srednjovjekovlja, zato u knjizi nema nekih drugih, već objavljivanih crkvenih prikazanja, primjerice anonimnih hvarskih prikazanja koja se nisu sačuvala u zapisima mlađima od 17. stoljeća. To su vrlo jasni kriteriji, vrlo jasna

ograničenja, pa onda, u skladu s time, i jasna izostavljanja. Tek je jedna sitnica ostala ponešto nejasnom: zašto se uopće ne spominju dva dramska djela koja su se uz *Muku svete Margarite* znala pripisivati Marku Maruliću – *Skazanje od nevoljnoga dne od Suda ognjenoga* i *Govorenje svetoga Bernarda od duše osujene*. Ne samo, naime, da ih u izdanju nema nego se ni riječju ne obrazlaže njihov izostanak. Ta dva djela zadovoljavaju sve gore navedene kriterije, a po svemu sudeći ipak nisu Marulićeva, ili barem nije sigurno da su njegova. Ne preostaje drugo nego zaključiti kako inače vrlo savjesni i skrupulozni priređivači drže da se u slučaju tih prikazanja ipak ne radi o pučkome srednjovjekovnom teatru, već o djelima u kojima se može prepoznati jedan kasni (kasnosrednjovjekovni, ranorenesansni) autorski dramski projekt, i to prijevodni, ne nužno Marulićev, možda nekoga drugog dalmatinskog autora. Ako su se priređivači vodili tim razlozima, lako je moguće da nisu bili u krivu.

Nekoliko rečenica o tome kako je knjiga strukturirana. Na početku se u opsežnoj uvodnoj studiji donose osnovne književnopovijesne informacije o hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti i njezinu kulturnopovijesnom kontekstu te iscrpan opis jezičnopovijesnih i paleografskih značajki korpusa. Uvodna studija sadržava i popis vrela, na kojem se nalaze rukopisi i malobrojne knjige iz kojih su tekstovi preuzeti. Ukupno su nabrojena 42 izvora, ukratko su opisani i navedene su njihove lokacije. Nakon uvodne studije slijede 53 sakupljena djela. Računaju li se objavljene varijante kao zasebni tekstovi, onda se može govoriti o preko 100 tekstova – samo pjesma *Sudac gnjevan hoće priti (Dies irae)* donesena je u 9 inačica. Svako je djelo, sa svim varijantama, popraćeno uvodnim osvrtom u kojemu se provodi jezična analiza, iznose temeljne književnopovijesne informacije o djelu, nabrajaju sva njegova prethodna izdanja i literatura o njemu, a nakon toga slijede sve sačuvane varijante teksta. One su vrlo pomno tekstološki obrađene i objavljene su s kritičkim aparatom. Za svaki je tekst vidljivo odakle je preuzet, u kojem je izvoru sačuvan, kakav je taj izvor i gdje se nalazi. Izdanje je opremljeno i mnoštvom ilustracija, slikovnih priloga u boji, pa čitatelji mogu doznati kako neki od izvora uistinu izgledaju. U *Hrvatskome srednjovjekovnom pjesništvu* objavljuju se brojni zapisi pojedinih djela koji nikada prije nisu bili objavljeni u cijelosti, a po prvi se put uopće objavljuje nekoliko djela što su dosad bila nepoznata javnosti, uglavnom kraćih pjesama otkrivenih za rada na ovoj knjizi (npr. iz *Osorsko-hvarske pjesmarice*). Te dosad neobjavljene varijante i kratka djela ne mijenjaju bitnije sliku hrvatske srednjovjekovne književnosti, ali je na zanimljiv način dopunjuju. Priređivačima se, doduše, potkrao i jedan lažni prvotisak – za zanimljivu satiričnu pjesmu u osmercima *Cesar, kralje, hercegove* iz *Osorsko-hvarske pjesmarice* tvrdi se da nikada prije nije bila objavljena, što nije točno. Objavio ju je Jakov Stipišić u studiji »Nekoliko novih arhivskih vijesti o pučkom ustanku na Hvaru« (*Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 10, Zagreb 1977), a od Stipišića su je kasnije preuzimali i drugi, primjerice Andro Gabelić u svojoj monografiji o ustanku pučana na Hvaru (*Ustanak hvarskih pučana (1510–1514)*, Split 1988). Opsežni komentari

o jeziku djela i grafiji zapisa bit će svakako zanimljiviji povjesničaru jezika nego književnosti, a bit će zacijelo korisni i studentima hrvatskoga jezika. Pomoću tih bogatih komentara i već spomenutog popisa izvora iz uvodne studije na jednome smo mjestu dobili jezičnu sliku naše srednjovjekovne književnosti, kao i pregled nad brojnim varijantama tekstova. Takvo bogatstvo raznovrsnih informacija ni u kojem slučaju, mora se naglasiti, ne zagušuje, ne ometa čitanje samih djela. Iz svega što je dosad navedeno jasno je kako iza opisanog niza korisnih podataka i sadržaja stoji ogroman rad, velik napor, temeljit filološki posao.

Da bi bilo posve jasno kako cijela stvar s inačicama funkcionira, izložit ću to na primjeru poznatoga prikazanja *Muka svete Margarite*: tekst drame najprije se donosi iz *Firentinskoga zbornika* s kraja 15. stoljeća, u kojemu nedostaje početak djela, zatim iz *Šibenskoga rukopisa*, u kojemu nema kraja drame, te naposljetku iz *Zadarskoga rukopisa*, u kojemu je prikazanje cjelovito, ali taj rukopis ujedno je i uvjerljivo najmlađi. Takvo izdavanje tekstova uz navođenje svih varijanti nije posljedica tekstološke pedanterije ili namjere da se rekonstruira idealni tekst. Ništa se ne popravlja, lakune u jednome zapisu ne popunjavaju se ulomcima iz drugoga zapisa. Ne odabire se jedna varijanta na temelju koje će se uspostaviti idealan tekst, inačice se ne stapaju. Takav je postupak zapravo usmjeren protiv svakog oblika tekstualnog idealizma, on proizlazi iz svijesti o tome da je svaka od inačica zasebna realizacija teksta. U okolnostima u kojima individualno autorstvo još uvijek nije bilo važno, u vrijeme kada se još nije razvila kultura tiska koja će recepciju književnih djela učiniti pasivnom uspostavivši ideju autorske, konačne verzije djela i autorova vlasništva nad tekstem, u vrijeme, dakle, kada nikome nije bilo zabranjeno da u tekst intervenira, otvorenost i nestabilnost teksta su velike. Svako izvođenje drame nastanak je nove drame, svako izvođenje ili prepisivanje pjesme može rezultirati nastankom novoga teksta. Miješaju se, povezuju, kompiliraju dijelovi tekstova i tako nastaju nove pjesme. Takvo nas stanje navodi na razmišljanje i o kasnijim rukopisima svjetovne tematike, nastalima u renesansi, primjerice o poznatome *Ranjininu zborniku* – možda krparije što su u njemu nastale nisu samo posljedica nepažnje, nevjesta ili mlada prepisivača, nego i drugačijega odnosa prema vlasništvu nad tekstem i institucijom autorstva. Kultura rukopisnoga prenošenja teksta i kultura tiska dugo će supostojati, a kultura rukopisa još će i nakon srednjega vijeka biti prožeta srednjovjekovnim shvaćanjima. Drugim riječima, srednjovjekovni odnos prema rukopisnome prenošenju teksta nastavit će se i s razvitkom autorske, umjetničke književnosti. Nema, uostalom, kao što je dobro poznato, nagle smjene književnih epoha ni kultura, ništa ne prestaje preko noći. Istodobno traju različite diskurzivne prakse i supostoje različita shvaćanja književnosti, a druga polovica 15. i prva polovica 16. stoljeća pružaju za to niz odličnih primjera.

Priređivači su se potrudili da jasno, pregledno klasificiraju djela. Poznato je koliko je to teško postići u slučaju srednjovjekovne književnosti. U njoj ne postoji žanrovski sustav usporediv s novovjekovnim, nastao rekonstrukcijom antičkoga

žanrovskog sustava, pa nema ni odgovarajuće ideje književnoga žanra. Djela su u *Hrvatskome srednjovjekovnom pjesništvu* podijeljena na sljedeći način: religiozne pjesme (koje se tematski dalje dijele na božićne, pasionske i uskrsne, tijelovske, eshatološke, svetačke, pjesme Isusu i Bogorodici, blagoslove puka), svjetovne pjesme, plačevi (koji čine svojevrstan prijelaz između lirike i drame) te prikazanja. U srednjovjekovnoj književnosti ponekad je, zbog već spomenute nestabilnosti i otvorenosti teksta, teško procijeniti gdje prestaju varijante jednoga djela i odvaja se, počinje novi tekst. I kod tih kriterija za izdvajanje posebnih pjesama priređivači su bili pažljivi. Oni su, uostalom, ako se netko s njima u budućnosti slučajno ne složi, obrazložili svoj posao, ostavili su u komentarima i kritičkom aparatu njegove jasne, vidljive tragove.

Ovako korisno sakupljeni na jednome mjestu srednjovjekovni stihovi potiču književnoga povjesničara na razmišljanja o temeljnim pitanjima naše medievistike, od kojih su neka rijetko kada bila ozbiljno razmatrana, a ovo bi izdanje takva razmatranja moglo potaknuti. Naša je srednjovjekovna književnost mahom pučkoga usmjerenja, orijentirana je prema nižim slojevima kulture i usko povezana s kulturom usmenosti, pa zbog toga najčešće pisana jednostavnim stilom. Za nju bi se moglo reći, uz oslonac na koncepciju *vocalité* Paula Zumthora, da je općenito glasovna – njezina su djela nerijetko istodobno namijenjena usmenome mediju ali ne i usmenoknjiževnom optjecaju, što znači da su bila napisana ali i namijenjena auditivnoj recepciji, pa postoje na granici dviju kultura, pisane i usmene. Ona je zapravo siromašna, osobito ako je usporedimo s ostalim europskim srednjovjekovnim književnostima, u njoj nema velikih autora ni zahtjevnijih djela. Važnija je u jezičnopovijesnom nego u književnoestetskom smislu, a za nas je, naravno, dragocjena jer je sve što iz toga vremena imamo na narodnom jeziku. Što se samih pjesama tiče, takvo stanje stvari tu posebno dolazi do izražaja: u nas nema srednjovjekovne ljubavne lirike, nema epova na narodnom jeziku, nema svjetovnih dramskih djela, malo je uopće svjetovnih djela, nema ničega usporedivog s vagantskom lirikom. Zbog toga na primjeru ovakva izdanja, u kojemu imamo sve stihove pred sobom, među istim koricama, postaje očito kako je u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti posebno zanimljivo upravo ono što se nije razvilo. Najvrednije je ono što predstavlja svojevrstne slijepe, mrtve rukavce ili iznimke, ono što, nažalost, nije imalo utjecaja ili nam se rezultati toga utjecaja nisu sačuvali. Najbolji primjeri su neki od najpoznatijih tekstova – *Pisan svetogo Jurja*, u kojoj su se sačuvali rijetki tragovi viteške, feudalne kulture našega srednjovjekovlja, zatim *Svit se konča*, satira dojmjljiva zbog svoga individualizma i energije, pa čak i *Šibenska molitva*, sa svojim spojem emotivne pobožnosti i teološke refleksije. Osim toga, u ovome se izdanju otvara osebujan pogled prema novovjekovlju, jer ono uključuje i fragment s početka 15. stoljeća koji sadržava prve dvostruko rimovane dvanaesterce iz Dubrovnika, dakle retke napisane metrom kojim će kasnije biti napisan najveći dio dubrovačke književnosti 16. stoljeća, bez obzira na žanrovsku pripadnost. Tako se 15. stoljeće još jednom pokazuje kao vrijeme

heterokronije, u kojem započinje dugotrajan suživot književnih pojava i poetika raznorodne starosti i podrijetla. Treba također pohvaliti uvrštavanje najstarijih zapisa usmene književnosti, koji se obično zaobilaze u pregledima srednjovjekovnog pjesništva. Uz nekoliko fragmentarnih zapisa usmene lirike u *Hrvatskome srednjovjekovnom pjesništvu* nalazi se i prva sačuvana bugarštica, o tamnovanju Sibinjanina Janka u Smederevu, a čini se da su upravo bugarštice u ono vrijeme funkcionirale kao svojevrсна zamjena za epove na narodnom jeziku.

Još se neka zanimljiva pitanja otvaraju pred zbirkom naših najstarijih stihova: jesu li baš svi najstariji, neosmerački zapisi uopće pjesme, stihovi? Ili je to ritmizirana, recitativna proza? Kakvo je uopće najstarije versifikacijsko stanje? To je očito intuitivna ritmičnost nekakvih nepravilnih stihova. Dalje, ima li smisla te iregularne stihove olako nazivati slobodnim stihom, kao što se to često u našoj medievistici, pa tako i u predgovoru ovoga izdanja, čini? Jer da bismo govorili o slobodnome stihu, mora postojati tradicionalna, metrička versifikacija koju slobodni stih odbacuje. Nije li stoga pametnije i primjerenije pojam slobodnoga stiha zadržati za modernističke programe s kraja 19. i početka 20. stoljeća? Time bismo izbjegli anakronizam i zabune, a stare bismo nemetričke stihove mogli jednostavno nazivati nepravilnim, iregularnim stihovima. Sve su to pitanja u koja se ovdje ne može dublje ulaziti, a to, dakako, nije bio zadatak ni ovoga izdanja, ali jednom od njegovih brojnih zasluga svakako treba smatrati činjenicu da nas ono potiče na razmatranje sličnih problema, da nam ih stavlja pred oči. S obzirom na znanstveni profil priređivača, koji su prije svega povjesničari jezika i tekstolozi, najviše se nesigurnosti moglo očekivati u onim dijelovima predgovora i popratnih tekstova u kojima se primjenjuju književnoteorijske i književnohistoriografske koncepcije. I doista je tako. Nesnalaženje je najočitije na području versifikacije, u razlikovanju temeljnih versoloških pojmova, pa se tako pojavljuju zbnjujuće tvrdnje poput one o tome kako »versificiranje narativne proze« otežava »razgraničenja stihovanoga i proznoga pjesništva« (str. XVIII), a bilo bi bolje da je izbjegnuto i problematičan pojam pjesničke proze ili nezgodan pleonazam »pjesništva u stihu« (str. XIX–XXI). Ponajveća greška s područja versifikacije tvrdnja je iz predgovora da je naše pjesništvo u srednjemu vijeku silabičko-tonsko, iako je već dugo poznato da je naš srednjovjekovni osmerac, kao i ogromna većina stihova u hrvatskoj dopreporodnoj književnosti, izosilabičan, odnosno da pripada sustavu silabičke, a nikako silabičko-tonske (akcenatske) versifikacije. Dodatne književnoteorijske i književnohistoriografske slabosti očite su, primjerice, u shvaćanju satire prema kojemu se ona ograničava na smijeh ili šaljivost, a zanemaruje se njezina kritička oštrica (npr. str. XXXII). Nabrojani nedostaci, međutim, ne umanjuju bitnije već istaknute vrijednosti knjige, a i lako će ih biti ukloniti u eventualnom drugom izdanju.

Kao što sam u jednom trenutku istaknuo, jezičnopovijesni dio knjige, opis jezika i grafije, nadilaze interese prosječnoga čitatelja ili šire publike i bit će od koristi prije svega stručnijoj publici i studentima hrvatskoga jezika. Međutim, budući da se sami tekstovi zbog svoje pučke orijentacije razmjerno lako čitaju, budući da

u njima nema mnogo crkvenoslavenizama ni tuđica, pa nisu jezično nerazumljivi, uvjeren sam da mogu privući i širu publiku, ako ni zbog čega drugoga onda zbog svoje kulturnopovijesne važnosti. Anonimni glasovi našega srednjovjekovlja tako će zahvaljujući ovome izdanju progovoriti današnjoj publici, mnogo drugačijoj od one kojoj su prvobitno bili namijenjeni. Svaka prilika za takav razgovor na daljinu, razgovor s vlastitom prošlošću koja je postala naše Drugo, kojem više ne možemo lako pristupiti, dragocjena je. Ova nam vrijedna knjiga takvu priliku pruža, i to na takav način koji, ponavljam, svjedoči o temeljitu, vrsno obavljenu filološkom poslu, za koji priređivači zaslužuju sve čestitke.